

УДК 340.114.5 : 124.5

Тетяна Михайліна,*канд. юрид. наук, докторант,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ЦІННІСНООРІЄНТОВАНИЙ КОНЦЕПТ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Статтю присвячено ролі правосвідомості в аксіології права. Виявлено, що аксіологія права не повинна ставати технократичною та зводиться до цілеспрямованого закріплення на рівні юридичних приписів певних ідеалів та цінностей, які скоріше мають відтворюватись у душі права та у його фактичній реалізації, а не в букві закону. У статті зроблено висновок, що ціннісноорієнтований концепт правосвідомості повинен стати гарантією елімінації негативних проявів правової реальності, адже визнання як базової цінності самої людини з поправкою на основні соціальні цінності мезо- або макрорівня певного суспільства є детермінантою прогресу всіх структурних елементів правової системи.

Ключові слова: правосвідомість, аксіологія права, правові цінності, цінності в праві.

Постановка проблеми. Для суспільств та правових систем перехідного типу тією чи іншою мірою властива девальвація навіть базових цінностей, які відступають перед кризовими явищами. Не секрет, що для успішного виконання своїх функцій право саме по собі повинно сприйматися як цінність. Проте на фоні повального правового нігілізму державно-правові інституції починають сприйматися зі скепсисом та навіть із відтінком агресії, що неминує призводить до поглиблення прірви між реальною роллю права у суспільстві та його внутрішньою оцінкою особою. Це нашоухує на думку про особливе значення правосвідомості для системи права, оскільки не має значення, яким право є насправді, якщо воно не сприймається таким людиною. Особа у своїх діях у сфері права все одно буде керуватися своїм особистим ставленням до нього як явища. Причому свідомо чи підсвідомо критерієм для оцінки права будуть, по-перше, цінності, які в ньому втілено, а по-друге, реальність досягнення зазначених цінностей юридичними засобами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання цінності права та цінностей у праві неодноразово звертались такі вчені, як В. Бігун, Т. Герасимів, К. Горобець, О. Мартишин, О. Мельничук, П. Рабінович, Н. Ткачова та багато інших. Причому слід визнати факт, що в проблематиці аксіології права чільне місце завжди відводилося правосвідомості. Тим не менше реальність є такою, що на сучасному етапі рух усіх суспільних процесів та утворень значно прискорюється, що не оминувало і правову систему: змінюються цінності та піддаються переосмисленню категорії, які тривалий час залишалися парадигмальними, що відбувається не в останню чергу через трансформації правосвідомості та завдяки їм. Тобто якісна зміна правової реальності починається з фіксації у свідомості ціннісних орієнтирів права та послідовного втілення їх у нормативних настановах. Це вичерпно характеризує актуальність теми наукової

роботи та необхідність постійно повертатись до питання: заради чого і для охорони яких ідеалів існує право.

Метою наукової статті можна назвати синхронізацію, через інтегративний потенціал правосвідомості, загальнофілософського вчення про цінності в праві з їх емпіричним втіленням у конкретну правову реальність.

Основний текст. Об'єктивний або суб'єктивний характер правових цінностей протягом десятиліть залишається дискусійним питанням у аксіології права. Водночас цінність самого права жодних дискусій не викликає і сприймається як даність. Постулатом, за допомогою якого можливе осягнення як самого права, так і всієї правової сфери, як вважає Ю. М. Оборотов, є ціннісно-нормативне праворозуміння [1, с. 55]. Наведена конструкція використовується для орієнтації на досягнення цілком однозначного результату – представлення норми як цінності та водночас наповнення її ціннісним змістом.

Проте необхідно зупинитися щонайменше на природі цінностей, їх класифікації та критеріях виокремлення для наступного перенесення у поле правової аксіології, оскільки цілком зрозуміло, що її предметом можуть бути лише фундаментальні, базові явища та якості. При цьому їх феноменологічні характеристики повинні надавати можливість для об'єктивації їх у праві, забезпечення реалізації цих категорій юридичними засобами.

В. Бігун зазначає, що в аксіологічному вимірі прийнято виокремлювати чотири основні групи проблем, зокрема, щодо: 1) природи цінностей (розглядається крізь призму причин оцінювання), 2) типів цінності (найчастіше розрізняють сутнісні, або "вроджені", та інструментальні (контрибутивні) цінності), 3) критеріїв цінності (розглядаються під впливом теорій психології та логіки), 4) метафізичного статусу цінності (вирішується у контексті відношень

цінності до: фактів, буття, данності (Sein) та належності (Sollen); людського ціннісного досвіду; або незалежної від людини реальності – на засадах суб'єктивізму, логічного об'єктивізму та метафізичного об'єктивізму) [2, с.11].

Стосовно наведеної вище класифікації філософами права виділяються дві тісно пов'язані, але змістовно різні категорії – цінності права (цінності в праві) та правові цінності. Так, цінності права (або „в праві”) є такими, стосовно яких право – це інструмент, засіб реалізації, охорони й захисту. А правові цінності визнаються наділеними певною власне правовою якістю [3, с. 60]. Іншими словами, правовими вважають цінності, первинно властиві праву, які визначають його основу і формують догму (наприклад, сьогодні – це законність, справедливість, верховенство права та інші) [4, с. 220]. Під цінностями права, своєю чергою, слід розуміти природні й суспільні блага, забезпечувані позитивним правом з огляду на їхню значущість й корисність для людини та суспільства [5, с. 10]. Чітко простежується тенденція, що правовими цінностями слід визнати якості, іманентно належні праву, тобто ті, які не залежать від особливостей національної правової системи.

На думку В. Шишко, цінність – це об'єктивна властивість фактів, подій, речей, відносин мати певну (позитивну) значимість для особи чи групи осіб. Отже, право є цінним через те, що має певне позитивне значення для суспільства. Оціночні погляди суб'єктів на правову реальність виражаються в аксіологічних орієнтаціях та настановах [6, с. 19]. Подібною до попередньої тези є позиція Т. Герасиміва, згідно з якою оскільки цінності є результатом телеономної соціально детермінованої діяльності людей, то право являє собою ціннісну, а отже, й ієрархічну, упорядковану, субординовану суспільну систему, функцією якої виступає збереження, відтворення та підтримання рівноваги соціального буття [7].

Найбільш поширеним варіантом розгляду правових цінностей, який підтримується К. Горобцем, є феноменологічний. Правові цінності інакше називають ейдетичними, розуміючи під ними цінності самого права, що безпосередньо з ним пов'язані та не залежать від конкретно-історичного втілення, соціокультурних умов та цілей законодавця [8, с. 541]. Але, якщо простежити видозміну права протягом усього розвитку людства та характерні особливості його функціонування в контексті різних соціальних та державних формацій, можна дійти висновку про абсолютну незмінність лише однієї правової цінності, а саме здатності права впорядковувати відносини у суспільстві.

Таким чином, як би парадоксально це не звучало, але, абстрагуючись від правових ідеалів сьогодення, невіддільною від самої сутності права можна назвати лише одну цінність. І в даному аспекті можна частково погодитися з позитивістами, які надають праву інструментальності цінності як засобу впорядкування суспільних відносин [9, с. 11]. З точки зору прибічників природного права, „ідея найвищої цінності прав

і свобод людини не виключає, а навпаки, передбачає збалансованість прав та обов'язків” [10, с. 135], тобто, беручи до уваги наведений вислів, у рамках юснатуралізму також віддається належне регулятивній цінності права. Проте заниження ролі держави у цій концепції цілком природно звужує його регулятивні можливості. А згідно з ціннісним релятивізмом, у світі правових цінностей взагалі не існує ніякої об'єктивності. Усе ґрунтується на відносних суб'єктивних оцінках [11, с. 12]. Проаналізований пласт підходить до цінностей в праві наштовхує на три логічні висновки. Насамперед, слід погодитися з С. Ромашкіним [11, с. 5-14] у тому, що градація цінностей в праві здебільшого зумовлена концепцією праворозуміння, яка служить підґрунтям певної правової системи. Наступним висновком є необхідність розділення регулятивної цінності права (оскільки лише її, незалежно від концепції праворозуміння, можна вважати ейдетичною) та соціальної цінності права, яка складається з невизначеної множини фактів, категорій, якостей, інтересів як оціночних феноменів. І, нарешті, для сприйняття як ейдетичної, так і соціальних цінностей права, відправною точкою позиціонується правосвідомість.

Як впливає з вищезазначеного, втілюючи певну модель поведінки, соціальна норма завжди має за основу певні цінності. Якщо цінності відбивають ставлення людини до явищ і процесів, то норми надають їй діям загальний алгоритм. Репрезентуючи конкретні взірці і установки, норми описують межі допустимої поведінки [12, с. 9], тим самим реалізуючи регулятивну цінність права. Правило поведінки окреслює межі дозволеного та належного, але підпорядкування людиною своїх дій нормі права відбувається через відбиття останньої у всіх аспектах у свідомості особи, що переводить її в категорію правосвідомості. Така рефлексія стає можливою через сприйняття права як цінності просто внаслідок його існування, оскільки, навіть при всій недосконалості цього інституту, анархія у будь-якому разі є гіршою.

На відміну від регулятивної цінності права, всі спроби стандартизації соціальних цінностей будуть наштовхуватись на соціо-культурний бар'єр. Можна скільки завгодно повторювати, що соціальна цінність права виявляється в тому, наскільки для права цінною є людина з її інтересами та потребами. Проте навіть на мезо- (груповому) та макрорівні (суспільному) вони будуть суттєво варіюватися. Хоча існує точка зору, що „порівняльне правознавство загалом і критично-правовий аналіз зокрема розкривають фундаментальні проблеми існування та розвитку сутнісного, найважливішого для людини. У нашому випадку це стосується, наприклад, того, чи певна західна конструкція права підходить людині за її природою” [13, с. 37]. Але, як видається, проблематично взагалі судити про цінності стереотипно, спираючись лише на категорію „природа людини” та не беручи до уваги умови її існування й оточення.

Визначивши, що право відображає потреби суспільного розвитку й у своїй основі

формується об'єктивно, в результаті природної необхідності діалектичного взаємозв'язку між людиною та суспільством, необхідно встановити наявність правової позитивної тенденції, тобто закономірності поступового зростання прогресивної ролі права як нормативно-ціннісного регулятора суспільних відносин, духовно-практичного соціального феномена [14, с. 3], досягнення якої дедалі більше спирається на усвідомлення ціннісних домінант певного суспільства. Щільність суспільного життя на сучасному етапі та соціокультурна глобалізація, звісно, зумовлюють аксіологічні метаморфози у сфері права, але в цьому процесі немає нічого поганого, якщо це відбувається ненасильницьким шляхом. Головне, щоб на рівні правосвідомості зазначені цінності встигали не лише заміщувати одна одну, а й оформлюватися в логічну систему.

Система цінностей, що панує у суспільстві, визначає важливість, значущість захисту певних суспільних відносин. Теперішній етап розвитку держави характеризується тим, що відбувається повернення до основних, природних прав людини й громадянина, прав, що належать власне людині, й позитивних прав, що належать громадянину як члену суспільства. Ієрархія соціальних цінностей, що виходить із конституційних положень, зазвичай зображується як «особистість – суспільство – держава» [15, с. 17], з пріоритетом інтересів особистості над суспільними й державними інтересами [16, с. 130], що демонструється нині у демократичних соціальних державах.

Відповідно до наукових пошуків О. Яремко, якість нового типу наукової раціональності залежить від: шкали цінностей суспільства й місця у ній людини; від знань про сутність людини, її образу в праві; спроб усвідомлення причин і намагань попередження злочинності тощо. В аксіологічній системі європейської постмодерної правової культури (верховенство права, рівності, шани до людської гідності, свободи, демократії, справедливості, толерантності, ненасильства тощо) статусом найвищої цінності в національному та міжнародному просторі наділено саме людину [17, с. 12].

Тому можна цілком погодитися з Н. Коваленко, що провідною ідеєю у формуванні правової свідомості має бути «ідея права», тобто внутрішня узгодженість з його сутністю, визнання права такою соціальною цінністю, якій відводиться чільне місце в ієрархії соціальних цінностей. Виконання індивідом вимог правових норм має ґрунтуватися на переконанні в їх загальнообов'язковості і справедливості [18, с. 11-21]. У зв'язку з цим пріоритетним завданням для держави повинно стати забезпечення відчуття захищеності кожної особи, поваги до її потреб з боку державних інституцій, що врешті-решт повинно підвищити відчуття самоповаги. А через відчуття власної значущості людина по-новому сприймає ідею права. Цей висновок був розгорнуто обґрунтований і Н. Філік, за словами якої «державно-правові засади визначають в своїй основі інтереси людини вище за інтереси дер-

жави, адже держава повинна шанувати людину як найвищу соціальну цінність. ... Це означає, що є потреба нормативно-правову базу громадянського суспільства наповнити ідеєю прав людини, така ж ідея вищої цінності людини мусить бути в основі державно-управлінської діяльності» [19, с. 11]. І якраз остання теза видається безпрецедентно важливою, адже можна багато розмірковувати про цінності в праві як такому, але для пересічної людини на перший план завжди виходить не концептуальність правових цінностей, а їх реальність, тобто фактична здійснюваність.

У цьому аспекті на увагу заслуговує дисертаційне дослідження М. Цимбалюка, який в межах правосвідомості виділяє її, так би мовити, «ідеальний» («суб'єктивний») та «матеріальний» («об'єктивований») рівні. Тобто буття права й правосвідомості не можна однозначно віднести ні до суб'єктивної реальності (через наявність їх «зовнішньобуттєвих» корелятивів та форм матеріалізації), ні до об'єктивної (через ідеально-деонтологічну сутність правових смислів). Оскільки право як таке онтологічно конститується саме через взаємодію цих реальностей, воно не зводиться до жодної зі сторін даної взаємодії [20, с. 18-19]. На підставі цього та враховуючи зазначене вище можна стверджувати, що онтологія правосвідомості одночасно ґрунтується на аксіології права та зумовлює її. Причому відбувається це одночасно на всіх рівнях буття соціуму та в усіх компонентах правової реальності, що пояснюється інтегративними якостями правосвідомості. Йдеться про те, що всі цінності, окрім ейдетичної, із соціальної системи через правосвідомість множини суб'єктів знаходять об'єктивіацію в правових нормах. Водночас вони легко нівелюються без свого закріплення юридичною практикою, повертаючись у правосвідомість у підсиленому або знеціненому вигляді.

Специфіка саме соціального пізнання найбільш повно розкривається у тому, що оцінка, тобто відображення у свідомості чи то окремої людини, чи то певної соціальної групи, чи всього суспільства ціннісних властивостей соціальних явищ потім сама стає об'єктом оцінювання; отже, відбувається безперервна оціночна саморефлексія соціального пізнання [21, с. 6], яка коригується рухом правової та позап правової реальності. Звідси впливає глибоко суб'єктивний, термінальний характер соціальної цінності права, який самовиявляється та повсякчасно уточнюється на рівні правосвідомості через сукупність вхідних та вихідних чинників.

М. А. Ісайчев, досліджуючи погляди П. І. Новгородцева, звертає увагу на обґрунтування правової аксіології як способу подолання сучасної кризи правосвідомості [22, с. 151]. Проте не можна заперечити, що концентрація зусиль повинна відбуватися в обох напрямках, оскільки правосвідомість є не лише об'єктом трансформацій. Разом із тим вона сама виступає шляхом та засобом видозміни усієї правової реальності, включаючи цінності права.

Висновки.

Ціннісноорієнтований концепт правосвідомості повинен стати гарантією елімінації негативних проявів правової реальності, адже визнання як базової цінності самої людини з поправкою на фундаментальні соціальні цінності мезо- або макрорівня певного суспільства є детермінантою прогресу всіх структурних елементів правової системи.

Разом із ти, цінності в праві не повинні набувати якостей правових фікцій, лише їх реальність слугуватиме платформою позитивних трансформацій правосвідомості, динаміка якої у певному сенсі віддзеркалює динаміку комплексу всіх правових феноменів у суспільстві.

Аксиологія права також не повинна ставати технократичною та зводиться до цілеспрямованого закріплення на рівні юридичних приписів певних ідеалів та цінностей, які скоріше мають відтворюватись поміж рядків, у душі права та у його фактичній реалізації, а не в букві закону.

Список використаних джерел:

1. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 49-55.
2. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Бігун В'ячеслав Степанович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 21 с.
3. Філософія права: проблеми та підходи : навчальний посібник / за ред. П. М. Рабиновича. – Львів, 2005. – 290 с.
4. Мельничук О. Аксіологічні основи права / О. Мельничук, К. Горобець // Право України. – 2010. – № 4. – С. 220-224.
5. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – О.: Юрид. лит., 2006. – 167 с.
6. Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Шишко Валерій Валерійович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 20 с.
7. Герасимів Т. З. Інтерпретація цінностей права: праксеологічний аспект / Т. З. Герасимів, М. В. Базарник // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/37301/1/24_150-155.pdf.
8. Горобець К. В. Правові цінності / К. В. Горобець // Велика українська юридична енциклопедія : у 20-ти т. / за ред. О. В. Петришина та ін. – Х.: Право, 2017. – Т. 3: Загальна теорія права. – 952 с.
9. Варламова Н. В. Аксиологический аспект правопонимания / Н. В. Варламова // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление: материалы круглого стола в ИПП РАН. – М., 1996. – С. 11-19.
10. Шафиров В. М. Конкретизация законодательства и современное отечественное правопонимание: проблемы взаимодействия / В. М. Шафиров // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики : материалы международного симпозиума (г. Геленджик, 27-28 сентября 2007 г.). – Н.Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – 1134 с.
11. Ромашкін С. В. Типи правоїзнання : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Ромашкін Сергій Володимирович; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2008. – 21 с.
12. Бова А. А. Зміст і структура правосвідомості населення України : автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / Бова Андрій Андрійович; Національна академія наук України, Інститут соціології. – К., 2001. – 22 с.
13. Ситар І. М. Онтологічні засади критично-правових досліджень у процесі акультурації / І. М. Ситар // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – Вип. 31. – Т. 1. – С. 37-40. – Серія «Право».
14. Ткачова Н. Закономірність зростання прогресивної ролі права як загальносоціального феномена / Н. Ткачова // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 5. – С. 29-32.
15. Кузнецова Н. Ф. Понятие, предмет, система, значение и структура Особенной части российского уголовного законодательства / Н. Ф. Кузнецова // Курс уголовного права МГУ. – М., 2002. – Т. 3. – 485 с.
16. Дзюба Ю. П. Суспільна небезпечність злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правової заборони / Ю. П. Дзюба // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 130-134.
17. Яремко О. М. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Яремко Оксана Михайлівна; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 22 с.
18. Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Н. Ю. Коваленко; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 21 с.
19. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Філик Наталія Володимирівна; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 20 с.
20. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Цимбалюк Михайло Михайлович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 38 с.
21. Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Лобода Юрій Петрович; Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – 16 с.
22. Исайчев М. А. Правовая аксиология П. И. Новгородцева / М. А. Исайчев // Философия права. – 2015. – № 2(69). – С. 150-155.

Статья посвящена роли правосознания в аксиологии права. Выявлено, что аксиология права не должна становиться технократичной и сводиться к целенаправленному закреплению на уровне юридических предписаний определенных идеалов и ценностей, которые скорее должны воспроизводиться в духе права и в его фактической реализации, а не в букве закона. В статье сделан вывод, что ценностно-ориентированный концепт правосознания должен стать гарантией элиминации негативных проявлений правовой реальности, ведь признание в качестве базовой ценности самого человека с поправкой на базовые социальные ценности мезо- или макроуровня определенного общества является детерминантой прогресса всех структурных элементов правовой системы.

Ключевые слова: правосознание, аксиология права, правовые ценности, ценности в праве.

The article focuses on the role of legal consciousness in axiology of law. It is revealed that the axiology of law should not be technocratic and not to be reduced to targeted secure in a law of certain ideals and values, rather, should be played in the spirit of the law and its actual implementation, not just in the letter of the law. It was concluded that a value-oriented concept of legal consciousness should be a guarantee of elimination of negative phenomena in legal reality, and after all, recognition as a fundamental value of the human being, with correction for social values of the meso- or macro-level of a particular society should be a determinant of the progress of the whole legal system.

Key words: consciousness, axiology of law, legal values, values in the law.

